DOI: 10.31359/2079-6242-2022-45-24
УДК 343.4

В. В. Ворожбіт-Горбатюк, доктор педагогічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрНУ
ORCIDE: 0000-0002-5138-9226

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ОСВІТУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: ГЛИБИННІ ВИКЛИКИ

Постановка проблеми. Починаючи з 24 лютого 2022 року в Україні і світі відбуваються значні трансформації в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства загалом. Зараз увесь світ осмислює ціну миру і людяності. Жорстокість та свавілля рф приносять лише втрату людських життів і руйнацію, тим самим призводячи до масштабної соціальної катастрофи. Війна загострила увагу української і світової академічної спільноти навколо життєво важливих питань, що потребують системного розв'язання. Зокрема, з'ясувалося, що освітній і науковий потенціал української нації надзвичайно потужний і здатний до самовідновлення в ситуаціях кризи і невизначеності. Освітяни, педагоги, усі учасники освітнього процесу нині демонструють значний прогрес в усіх напрямах забезпечення якості освіти, подолання проблем освітніх втрат, продовжують системну роботу щодо приведення національного законодавства в галузі освіти, освітніх, педагогічних, соціальних, поведінкових, інших людинознавчих наук до світових стандартів із метою утвердження цінностей демократії і верховенства права. Зокрема, красномовно про це, на наш погляд, свідчать результати, викладені в науково-методичному збірнику «Освіта України в умовах війни»[1], де автори зазначили не лише про трагічні наслідки руйнації освітньої і наукової інфраструктури, вражаючі приклади освітнього геноциду, а й аргументовано виклали огляд освітніх й академічних практик розробки та реалізації інноваційної діяльності закладів освіти, наприклад, реалізації ідей STEM-освіти, інноваційних всеукраїнських освітніх проєктів психолого-педагогічної підтримки педагогів, заходів, спрямованих на піднесення соціального статусу вчительства, тощо. У 2023 р. було презентовано аналітичну розвідку «Вплив війни на молодь України». Це видання було підготовлено ГО «Аналітичний центр Cedos» і дослідницькою агенцією Info Sapiens за ініціативи і підтримки Представництва Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, Програми розвитку ООН в Україні та Міністерства молоді та спорту України, за фінансової підтримки МЗС Данії[2]. В цій аналітичній розвідці акцентовано увагу на єдності молоді у баченні миру і підновлення України. У виданні відзначено зростання активної громадянської позиції серед української молоді, що аргументовано їхнім бажанням залишатися в Україні попри наростання небезпеки, прагненням молоді сприяти утвердженню національної гідності, загальної та правової культури, зміцненню соціальної стабільності.

Освіта і наука в Україні в умовах запровадженого воєнного стану є не лише ресурсом стабільності у прагненні миру, а й передусім потужним освітнім фронтом. Тримають стрій на цьому освітньому фронті й першокласники 2022–2023 на-

[1] Шкарлета С. М. (ред) *Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проєктна діяльність: Науково-методичний збірник* («Букрек», 2022) 140 <https://mon. gov. ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn. serpn. ped. nauk-prakt. konferentsiya/Nauk-metod. zbirnyk-Osv.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.proyektna.diyalnist.pdf> (дата звернення 11.01.2023)

[2] Волосевич І, Когут І, Жерьобкіна Т, Назаренко Ю 'Вплив війни на молодь в Україні' (UNDP, 27 Квітня 2023) <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/vplyv-viyny-na-molod-v-ukrayini> (дата звернення 30.04.2023)

вчальних років, які стрімко опановують цифрові застосунки, щоб реалізувати своє право на освіту, й широке коло громадських і професійних спільнот, волонтерських і громадських організацій, які реалізують численні просвітницькі, освітні, інноваційні проєкти, й велика аудиторія батьків здобувачів усіх рівнів освіти, які підтримують бажання своїх дітей здобувати освіту в українських закладах освіти.

Разом із тим війна загострила проблему правового регулювання цілої низки важливих аспектів реалізації права на освіту, функціонування закладів освіти, професійної діяльності педагогічних працівників, правової підтримки усіх учасників освітнього процесу на тимчасово окупованих територій (далі – ТОТ). Так само на порядку денному постали чисельні проблеми забезпечення якості освіти на зазначених територіях, а також у населених пунктах, що перебувають у тривалій блокаді внаслідок відсутності електроенергії, мережевого покриття або близько знаходяться до зон активних бойових дій; питання організації освітнього процесу для вразливих категорій неповнолітніх осіб у місцях несвободи; складнощі матеріально-технічного і змістовно-методичного забезпечення дистанційного/змішаного навчання соціально вразливих категорій учасників освітнього процесу; проблеми збереження абітурієнтського середовища саме для українських закладів освіти на ТОТ; необхідність чіткого врегулювання питань, пов'язаних зі змінами, внесеними до Кримінального кодексу України (далі – КК України) щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Як відомо, право на освіту належить до групи соціально-економічних і культурних прав. Це конституційне право[1] передусім відповідає за стабільний прогрес суспільних відносин, оскільки безпосередньо реалізує потребу людини в розвитку і соціалізації, передбачає зобов'язання держави «в особі законодавчого органу гарантувати на рівні закону для вказаних категорій громадян право на навчання рідною мовою або на вивчення рідної мови, що має реалізовуватися у державних і комунальних навчальних закладах чи через національні культурні товариства»[2]. Таким чином, право на освіту визнається одним із безумовних прав людини.

Право на освіту системно відбивається у міжнародному правовому полі, зокрема, у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини 1948 р. У ст. 55 Статуту ООН визначено пріоритет розвитку міжнародного співробітництва у галузі культури та освіти[3]**.** У Преамбулі Загальній декларації прав людини освіту визначено рушійною силою формування правосвідомості людей. У ст. 26 визначено, що «освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і має сприяти діяльності ООН із підтримання миру»[4]. Хотілося б акцентувати увагу на цій статті, оскільки у XXI ст. прояви агресії та тероризму рф щодо України свідчать про те, що проблематика реалізації права на освіту містить глибинні суперечності, а так само нереалізованість якісного змістового й організаційно-методичного забезпечення у світовому вимірі.

Порівняльний аспект міжнародного і національного контенту реалізації права на освіту розкрили О. Павлюх і Н. Василенко[5]. Державна політика у царині освіти досліджувалася М. Легеньким[6]. Реалізація права на освіту в установах виконання покарань презентована І. Яковець[7]

[1] 'Право на освіту' (Конституційний суд України) <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (дата звернення 11.01.2023)

[2] _

[3] Статут ООН. Видано Департаментом громадської інформації ООН. Київ, 2008. С. 36. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення 11.01.2023)

[4] Загальна декларація прав людини Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 20.02.2023)

[5] Павлюх О. А., Василенко Н. В. 'Право на освіту: міжнародний та національний вимір (в контексті аналізу міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів)' (2014) 24 (4) Серія ПРАВО Науковий вісник Ужгородського національного університету. <https://dspace. uzhnu. edu. ua/jspui/bitstream/lib/6890/1/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%A3. pdf> (дата звернення 20.02.2023)

[6] Легенький М. І. 'Адміністративно-правові засади формування та реалізації державної політики у сфері освіти' (дис д-ра юрид наук Львів, 2018) 513

[7] Яковець І. С. 'Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань' (дис д-ра юрид наук Харків, 2014) 417

і М. Чечиним[1]. Проте реалії засвідчують, що в умовах провадженого воєнного стану право на освіту як соціально-культурний феномен привертає неабияку увагу академічних і професійних спільнот України та світу. При цьому особливого значення це право набуває у контексті формування світогляду кожної особистості, критеріальної ознаки відповідальності держави в забезпеченні такого права, зокрема шляхом реалізації освітніх стандартів.

Мета статті: конкретизувати виклики, зумовлені реальним станом реалізації права на освіту на тимчасово окупованих територіях України, що сприятиме привернення уваги громадськості, академічної і професійної спільнот, а так само прийняттю необхідних рішень центральними органами влади.

Виклад основного матеріалу. У ст. 50 Конвенції про захист цивільного населення під час війни зазначено, що «окупаційна держава повинна у співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування дітей та їхню освіту»[2]. Крім того, зазначається також про те, що коли «місцеві установи виявляться неспроможними забезпечити утримання та освіту дітей, окупаційна держава повинна вжити необхідних заходів щодо … навчання, яке повинно здійснюватися за можливістю особами їхньої національності, мови та релігії»[3]. Також відповідно до ст. 24 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни «сторони конфлікту вживатимуть усіх необхідних заходів для того, щоб діти до 15 років, які осиротіли чи були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, а також для того, щоб полегшити, за будь-яких обставин, догляд за ними, виконання обрядів, пов'язаних з їхнім віросповіданням, та їхню освіту. Якщо це буде можливо, їхню освіту слід доручати особам із такими самими культурними традиціями»[4]. Тобто в умовах сьогодення держава-агресор на ТОТ має сприяти (!) збереженню освітньої інфраструктури, її використанню за цільовим призначенням і реалізації права осіб – громадян України – на освіту.

Разом із тим рф не лише не виконує зобов'язання, чітко визначені Женевською конвенцією (яка, до речі, ратифікована у цій державі), а й створює низку утруднень на шляху реалізації права людини на освіту. Зокрема, у медійному просторі розміщено інформацію про те, що на тимчасово окупованих територіях України батькам школярів погрожують позбавленням батьківських прав за відмову від очного навчання у створених осередках загальної освіти за освітніми стандартами рф. Батьки учнів підтримують дітей у прагненні продовжити навчання в українських закладах освіти онлайн, наражаючи тим самим на небезпеку і себе, і своїх дітей[5].

Так само гнітючою є ситуація з педагогічними працівниками, які опинилися на ТОТ, у зонах активних бойових дій, так званих сірих зонах, на територіях, які перебувають у тривалому blackout внаслідок руйнування енергетичної інфраструктури. Про реальне становище педагогічних працівників на теперішній час можна отримати лише фрагментарну інформацію з медійних джерел[6].

У наданому Міністерством освіти і науки України Огляді поточного стану сфери освіти і науки України в умовах російської агресії (станом на січень 2023 року) «921 заклади дошкільної освіти перебувають на тимчасово окупованих територіях. 905 закладів загальної середньої освіти станом на 23.01.2023 знаходяться на окупованих територіях (Донецька обл. – 158 закладів освіти, Запорізька обл. – 255 закладів освіти, Луганська обл. – 252 заклади освіти, Миколаївська обл. – 2 заклади освіти, Харківська обл. – 8 закладів освіти, Херсонська обл. – 230 закладів освіти)[7]. На ресурсах

[1] Чечин М. Ю. 'Освіта як засіб виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі' (дис канд юрид наук Харків, 2018) 233

[2] Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Женева, 12 серпня 1949 року. Документ 995_154, чинний, поточна редакція від 08.02.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 15.02.2023)

[3] –

[4] –

[5] Орлова В. 'У Мелітополі окупанти погрожують відбирати у батьків дітей, які не ходитимуть до російських шкіл' (УНІАН, 04 Липня 2022) <https://www.unian.ua/society/u-melitopoli-okupanti-pogrozhuyut-vidbirati-u-batkiv-ditey-yaki-ne-hoditimut-do-rosiyskih-shkil-novini-ukrajini-11889801.html> (дата звернення 11.02.2023)

[6] Гарасим А. «Вибір в освітян в окупації невеликий: сісти зараз за непокору або після звільнення за колаборацію» Розповідь учителя з Херсонщини (Texty.org.ua 30 Червня 2022) <https://texty.org.ua/articles/107110/vybir-v-osvityan-v-okupaciyi-nevelykyj-sisty-zaraz-za-nepokoru-abo-pislya-zvilnennya-za-koloboraciyu-rozpovid-uchytelya-z-hersonshyny/> (дата звернення 11.02.2023)

[7] 'Огляд поточного стану сфери освіти і науки України в умовах російської агресії (станом на січень 2023 року)' <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirP1UWiXgSX/view> (дата звернення 11.02.2023)

зазначеного міністерства[1] і освітнього омбудсмена[2] С. Горбачова вказано про те, що числові показники кількості учнів закладів загальної середньої освіти на тимчасово окупованих територіях постійно змінюються, оскільки ЗСУ звільняють території, а родини таких учнів отримують можливість виїхати у більш безпечні регіони. Освітній омбудсмен наголосив на тому, що на ТОТ українські школярі мають право навчатися за однією із визначених Законом України «Про освіту» форм навчання: «інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева); індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві); дуальна». Однак в умовах тимчасової окупації виникає низка утруднень у реалізації будь-якої із цих форм навчання, як-от: примушування батьків українських школярів віддавати на навчання дітей у російськомовні заклади освіти, фактична загроза життю педагогічних працівників, які працюють за українськими національними освітніми стандартами, перебої із мережевим покриттям, перестороги у користуванні українськими мережевими ресурсами, адже на ТОТ доступний лише російський Інтернет, який щільно контролюється представниками окупації, та ін. Багато ТОТ унаслідок активних бойових дій знеструмлені. Відсутність електропостачання і мережевого доступу унеможливлює доступ до дистанційного навчання. До того ж із деякими учнями та їх батьками втрачено зв'язок. Фактично немає доступу до навчальної літератури українською мовою, рекомендованої МОН України. В аналітичному звіті ГО «Альменда» зазначено, що на ТОТ батькам українських школярів фактично заборонено обирати сімейну форму навчання[3]. Складні життєві обставини дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, неминуче приведуть до освітніх втрат. Напруга і перебування усіх учасників освітнього процесу на ТОТ у постійному стресовому стані – чинники, що впливатимуть на результати навчання ще тривалий час. Попри реальну загрозу життю мешканці окупованих територій демонструють високий рівень національної гідності і громадянської свідомості[4]. Від українських законотворців ці люди потребують підтримки і розробки чітких алгоритмів дій, що дозволило б їм зберегти своє життя, віру в підтримку і верховенство права в Україні.

Варто зазначити, що від 24 лютого 2022 р. й до цього часу не унормовано, в який спосіб особи, котрі проживають на ТОТ, можуть реалізувати право на освіту через мережу закладів освіти України у межах чинного законодавства (дистанційно)[5].

Хотілося б звернути увагу правозахисних організації, громадських об'єднань, депутатського корпусу на те, що до цього часу не реалізується параграф 17 Національної стратегії у сфері прав людини[6]. У цьому параграфі стратегічною метою визначено, що «кожен має рівний доступ до якісної освіти, що здобувається в умовах безпечного освітнього середовища та зміст якої включає, серед іншого, формування в учасників освітнього процесу поваги до прав людини, її гідності, засад демократії, ненасильницької культури та культури доброчесності»[7].

В умовах воєнного стану спостерігається формальний підхід до проблеми доступності освіти для осіб з особливими освітніми потребами, оскільки у зв'язку із новими ризиками виникають принаймні такі запитання: чи оснащені укриття засобами, які роблять їх доступними для здобувачів з особливими освітніми потребами, чи володіють педагогічні працівники і відповідальні особи знаннями і навичками психолого-педагогічного супроводу в ситуації невизначеності, загрози життю і здоров'ю саме таких здобувачів з особливими освітніми потребами? Адже різні нозології істотно позначаються на психологічні реакції людини

[1] 'Про освітній процес в умовах воєнного стану' (Міністерство освіти і науки України, 2022) <https://mon.gov.ua/ua/news/bilshist-ukrayinskih-uchniv-navchayutsya-v-ochnomu-abo-zmishanomu-rezhimi> (дата звернення 11.02.2023)

[2] Горбачов С. 'Де і як навчаються українські діти в часи війни: проблеми, пропозиції, рекомендації' (Освітній омбудсман України, 16 Листопада 2022) <https://eo.gov.ua/de-i-iak-navchaiutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytsii-rekomendatsii/2022/11/16/> (дата звернення 11.02.2023)

[3] Потапова В., Мовчан С., Суляліна М., Клименко А., Охредько О. *Зруйноване дитинство: сім місяців війни крізь призму прав дитини: аналітичний звіт* (ЦГП «Альменда», 2022) 39 <https://almenda.org/analitichnij-zvit-zrujnovane-ditinstvo-sim-misyaciv-vijni-kriz-prizmu-prav-ditini/> (дата звернення: 20.02.2023)

[4] Герасим А., Кельм Н. 'Мирний спротив на окупованих територіях' (Texty.org.ua, 28 Квітня 2022) <https://texty.org.ua/articles/106481/myrnyj-sprotyv-na-okupovanyh-terytoriyah-zahopleni-mista-nikoly-ne-znaly-takyh-chyslennyh-mitynhiv/?src=read_next_banner&from=107110> (дата звернення: 20.02.2023)

[5] Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 року №119/2021. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text (дата звернення: 20.02.2023)

[6] –

[7] –

у стані стресу. Отже, виправданим є зосередження академічних і професійних спільнот на питаннях психологічної допомоги і самодопомоги. Однак й питання правової культури, формування правової свідомості так само є життєво значущими у теперішніх реаліях української освіти.

Варто також звернути увагу на певний дисонанс, що має місце у Національній стратегії у сфері прав людини в частині забезпечення формування цінностей та світогляду здобувачів освіти як невід'ємних складових компетентнісного підходу[1], оскільки з поля зору випадають аксіологічний і синергетичний підходи. Подібна ситуація негативно позначається на забезпеченні освітнього процесу. У гонитві за зовнішніми критеріями і показниками ефективності ми жертвуємо увагою до критично важливих проблем освітньої практики. Наслідком стає невідповідність освітніх реалій баченню ситуації органами управління, педагогічними працівниками і батьками здобувачів загальної освіти. Йдеться, зокрема, про освітні втрати у період воєнного стану з точки зору педагогів і батьків учнів закладів загальної середньої освіти[2].

Про ці виклики наголошено в спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії рф проти України, за період із 24 лютого до 31 жовтня 2022 р.[3] Зокрема зосереджено увагу на відсутності злагодженої взаємодії українських і закордонних закладів освіти, проблемах реалізації права на освіту на тимчасово окупованих територіях[4], недостатньої об'єктивації реальної доступності дистанційної освіти і змішаного навчання для тих здобувачів, які проживають на територіях, наближених до зон бойових дій, чи у безпосередніх зонах таких дій.

Останнім часом в інформаційному просторі часто порушується питання визначення конкретних підстав кримінальної відповідальності педагогічних працівників на ТОТ за реалізацію освітніх стандартів держави-агресора.

Щодо цього питання слід зазначити, що у ст. 32 Закону України «Про освіту»[5] визначено поняття державного стандарту освіти, а у ст. 33 наголошено, що за розроблення і впровадження стандартів освіти в Україні відповідають центральні органи виконавчої влади. У відповідності до стандарту «освітні програми розробляються закладами освіти, науковими установами, іншими суб'єктами освітньої діяльності»[6].

Поняття «реалізація» освітніх стандартів в українському законодавстві не вживається. Натомість, вживається вимога дотримуватися відповідності стандартам, зокрема у визначенні основних термінів у статті 1 Закону України «Про повну загальну освіту». Згідно зі ст. 25 Закону України «Про повну загальну освіту» відповідальність за здобуття особою повної загальної освіти у відповідності до стандартів покладається на батьків учнів, керівників закладів освіти, які виконують обов'язки опікунів дитини у випадках, визначених законом.[7]. Пункт 2 ст. 54 установлює обов'язок педагогічних працівників щодо виконання освітньої програми для досягнення здобувачами освіти передбачених нею результатів навчання[8].

Зазначимо, що різниця національного складника національних освітніх стандартів прослідковується у змісті громадянських, соціальних компетентностей, компетентності володіння і спілкування державною мовою, ідеологічному і світоглядному складниках змісту і відповідних напрямах виховання.

З огляду на вказане вище з метою вдосконалення змісту чинного законодавства щодо відповідальності громадян України за дії, спрямовані на впровадження та/або реалізацію стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, а також для запобігання можливим негативним наслідкам у сфері забезпечення прав людини в Україні на де-

---

[1] –

[2] *Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник* (Київ, 2022) <https://mon. gov. ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn. serpn. ped. nauk-prakt. konferentsiya/Inform-analityc. zbirn-Osvita. Ukrayiny. v. umovakh. voyennoho. stanu. 22.08.2022. pdf> (дата звернення: 20.02.2023)

[3] Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України за період 24 лютого до 31 жовтня 2022 року. URL : https://ombudsman. gov. ua/storage/app/media/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C. pdf (дата звернення: 20.02.2023)

[4] –

[5] Про освіту: Закон України поточна редакція від 01.01.2023 № 2145-VIII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#n72 (дата звернення: 20.02.2023)

[6] –

[7] Про повну загальну середню освіту: Закон України поточна редакція від 15.03.2023 № 463-IX,. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463–20#Text (дата звернення: 20.02.2023)

[8] Про освіту: Закон України поточна редакція від 01.01.2023 № 2145-VIII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#n72 (дата звернення: 20.02.2023)

окупованих територіях та ТОТ виникає нагальна потреба в удосконаленні змісту ч. 3 ст. 111[1] КК України, але з безумовним урахуванням багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Для надання відповідних рекомендацій необхідно провести змістовний аналіз чинної редакції ч. 3 ст. 111[1] КК України, в якій зазначено про здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також про дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти.

На наш погляд, із метою підвищення ефективності застосування цієї норми необхідно, по-перше, уникнути неоднозначного тлумачення на практиці переліку суб'єктів аналізованого складу злочину. Для цього у коментарях до відповідної статті КК України бажано надати орієнтований перелік посад (посадових обов'язків).

У статті 52 Закону України «Про освіту» визначено учасників освітнього процесу. Вони долучені до реалізації державних стандартів освіти. Крім тих учасників освітнього процесу, хто забезпечує їх впровадження (педагогічні, науково-педагогічні працівники, батьки учнів), також зазначені «фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти»[1]. Отже, додаткове коло суб'єктів упровадження освітніх стандартів фактично може охоплювати усіх громадян України, які займають посади науково-педагогічних і педагогічних працівників, у тому числі і працівників у науково-методичних та методичних установах, представників громадських об'єднань, професійних спільнот, об'єднань роботодавців, представників незалежних установ оцінювання та забезпечення якості освіти, працівників інших інституцій, які долучені до роботи в закладах освіти на ТОТ за стандартами освіти держави-агресора, а також окремі категорії допоміжного персоналу відповідних «органів управління» держави-агресора. Коло посад допоміжного персоналу повинно бути обмежено їх посадовими обов'язками та певними категоріями цих посад.

Ураховуючи те, що батьки (піклувальники) учнів відповідно до ст. 19 Закону України «Про повну загальну освіту» також несуть зобов'язання щодо «виховання у дітей поваги до гідності, прав, свобод і законних інтересів людини, законів та етичних норм, відповідального ставлення до власного здоров'я, здоров'я оточуючих і довкілля, сприяння виконанню дитиною освітньої програми та досягнення дитиною передбачених нею результатів навчання»[2], не можна виключати можливість їх притягнення до кримінальної відповідальності як суб'єктів складу розглядуваного злочину.

Фактично батьки (піклувальники), які свідомо надають можливість залучати своїх дітей до навчально-виховного процесу у закладах освіти на ТОТ України, з одного боку, повинні забезпечити реалізацію права своєї дитини на освіту, що, безумовно, закріплено у чинному законодавстві України та є базовим правом відповідно до міжнародних стандартів, а з другого боку – беруть участь у реалізації стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти на таких території. Таке саме можна сказати й про інших учасників навчально-виховного процесу, які займають посади педагогічних працівників, та окремих категорій інших працівників у закладах освіти.

Якщо порахувати потенційну кількість подібних суб'єктів, то можна дійти висновку, що на ТОТ, які будуть згодом деокуповані, майже не залишається осіб – громадян України, які не були б у той чи інший спосіб залучені до реалізації освітнього процесу за стандартами освіти держави-агресора та формально не підпадали б під кримінальну відповідальність, що, у свою чергу, може призвести до негативного сприйняття цього явища у суспільстві на громадах таких територій.

Під діями, спрямованими на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, необхідно розуміти заходи, направлені на приведення освіти на ТОТ у відповідність до певних вимог (стандартів) держави-агресора.

[1] Про освіту: Закон України поточна редакція від 01.01.2023 №2145-VIII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#n72 (дата звернення: 20.02.2023)

[2] Про повну загальну середню освіту: Закон України поточна редакція від 15.03.2023 №463-IX,. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463–20#Text (дата звернення: 20.02.2023)

Тобто ці дії спрямовуються на впровадження стандартів освіти держави-агресора у відповідних освітніх закладах на ТОТ шляхом відмови від вітчизняних стандартів освіти з одночасним чи поступовим переходом на стандарти освіти країни-агресора. При цьому необхідно мати на увазі, що для впровадження стандартів освіти країни-агресора в тому чи іншому закладі освіти посадова особа – громадянин України має забезпечувати виконання певних організаційно-розпорядчих функції. Іншими словами, ці дії повинні пов'язуватися з безпосереднім виконанням винною особою своїх посадових обов'язків.

Таким чином, відповідно до чинної редакції ч. 3 ст. 111[1] КК України безпосереднє викладання педагогічними працівниками навчальних дисциплін, а також відповідні дії окремих категорій працівників навчальних закладів та «органів управління» держави-агресора на тимчасово окупованих територіях на основі вже впроваджених стандартів країни-агресора не утворюють об'єктивної сторони складу цього злочину у формі впровадження стандартів освіти держави-агресора.

По-друге, доповнення переліку підстав притягнення до кримінальної відповідальності, а саме визначення дій громадян України, спрямованих на реалізацію стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, як таких, за які передбачено кримінальну відповідальність, потребує обережності. У даному випадку на ТОТ суттєво обмежуються права та можливості вибору моделі поведінки потенційними суб'єктами, які можуть бути притягнуті до такої кримінальної відповідальності. Слід взяти до уваги: з одного боку є необхідність забезпечення реалізації безумовного права дітей-громадян України на освіту, з іншого – негативні фактори, які супроводжують організацію освітнього процесу на ТОТ (ризики долучення до впровадження стандартів освіти держави-агресора, викривлення ціннісних орієнтирів у процесі виховання, неправдиве висвітлення наукових фактів та змісту освітніх компонент, втрата можливості отримати законні документи про освіту державного зразка), перешкоджають реалізації такого права на освіту.

Фактично всі потенційні суб'єкти, які можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за впровадження стандартів освіти держави-агресора (педагогічні працівники, батьки, піклувальники, персонал, що забезпечує діяльність закладу освіти), постають перед дилемою. З одного боку є необхідність навчати та забезпечувати освітній процес дітей-громадян України на ТОТ України. З іншого боку свідоме виконання вимог стандартів освіти держави-окупанта, у тому числі й реалізацію ідеологічного складника змісту освіти, під час освітнього процесу може вважатися об'єктивною стороною складу злочину, за який нестимуть кримінальну відповідальність. До слова, з різних трибун[1] лунає рекоменедація звільнитися з роботи у закладі освіти педагогічним та іншим працівникам на ТОТ та залишитися без джерел для існування, а батькам пропонується перестати водити дітей до школи, що так само є неприпустимим з огляду на необхідність забезпечення реалізації права дітей-громадян України на освіту. Право на освіту є базовим відповідно до міжнародних стандартів та законодавства України.

На жаль, до цього часу відсутній загальний, офіційно прийнятий органами державної влади України алгоритм дій для громадян України – учасників навчально-виховного процесу у закладах різних рівнів освіти, форм власності і спрямованості за умови впровадження та/або реалізації державою-окупантом своїх освітніх стандартів під час тимчасової окупації територій України.

По-трете, необхідно звернути увагу на те, що у ст. 111[1] КК України не розглядається питання щодо змісту, ступеню та сутності вини потенційних суб'єктів розглядуваного злочину під час вчинення дій, спрямованих на реалізацію стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти на ТОТ. У свою чергу, це фактично не дає можливість належним чином охарактеризувати та оцінити дії конкретних осіб – потенційних суб'єктів цього злочину. Це стосується вини осіб, а саме таких її характеристик, як суспільна небезпечність вчиненого діяння; особливості психічного ставлення особи до вчиненого; форми вини, характеру умислу або необережності; мотивів і мети; обставин, що характеризують особу, яка вчинила правопорушення; причин та умов, що вплинули на формування злочинного умислу або на допущення особою необережності. Як, наприклад, оцінити співвідношення ступеня вини керівної особи – громадянина України, яка

[1] 'Сергій Бабак розповів, що робити вчителям на тимчасово окупованих територіях' (На урок) <https://naurok.com.ua/post/sergiy-babak-rozpoviv-scho-robiti-vchitelyam-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah≥ (дата звернення: 21.04.2023)

добровільно обіймає посаду в «органах управління» держави-агресора та відповідає за впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти громади на окупованій території, та ступеня вини вчительки початкових класів у навчальному закладі-інтернаті на окупованій територій для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими освітніми потребами або потребами медичного характеру, котра навчає дітей, хоча б й формально у відповідності з вимогами стандартів освіти держави-агресора? Або як оцінити ступінь вини матері, яка одна без батька виховує кількох дітей шкільного віку, вимушено залишилася на окупованій території, тому що не мала ані часу, ані грошей для вчасної евакуації та свідомо направила своїх дітей до навчального закладу, де «впроваджені й реалізуються» стандарти освіти держави-агресора, або ступінь вини представників держави-агресора, які дають дітям гуманітарну допомогу (одяг, іграшки, предмети гігієни тощо) та безкоштовні обіди, хоча й із пропагандистських міркувань ? Також доцільно враховувати положення вимог міжнародних стандартів, що містяться у ратифікованих Україною міжнародних правових актах, присвячених захисту прав дітей, питанням міжнародного гуманітарного права (зокрема окремі положення статей 50, 51 Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 р.)[1]. Адже Україна в національному і світовому просторі позиціонується як держава, що дотримується положень міжнародного гуманітарного права.

Нав'язування ідеології держави-агресора, залякування з боку місцевої влади припущеннями про те, що на Батьківщині українців, які вчать чи вчаться на ТОТ, виснажують і дорослих, і неповнолітніх учасників освітнього процесу. Освітній геноцид, по суті, є частиною геноциду українського народу[2]. Вражаючим є той факт, що у XXI ст. приходиться констатувати, що «примусове переміщення українських дітей на територію Російської Федерації та передача їх на виховання до чужого середовища має за мету знищення їх самоідентифікації як українців»[3]. Підтримка саме цієї категорії громадян на теперішній час має стати визначальною. Цим людям треба допомогти не лише вижити, а й зберегти гідність і готовність дотримуватися норм чинного законодавства України.

Висновки. Суперечності щодо наявних правових механізмів забезпечення реалізації права на освіту дітей – громадян України на ТОТ та потенційні небезпеки і ризики, що пов'язані з реалізацією стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти на зазначених територіях, потребують системного аналізу. Адже жодного всебічно забезпеченого (методично та технологічно) альтернативного механізму щодо реалізації права дітей – громадян України на освіту відповідно до освітніх стандартів України, крім очного відвідування навчальних закладів на ТОТ, на жаль, не вбачається. Також не враховані й особливості суб'єктного складу батьків учнів і посадових осіб закладів освіти та органів опіки, які відповідно до своїх завдань та обов'язків забезпечують на ТОТ реалізацію освітнього процесу та піклування про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, неповнолітніх у місцях несвободи.

Громадяни України, які перебувають на ТОТ, повинні отримати чіткі алгоритми забезпечення реалізації права українських дітей на освіту відповідно до освітніх стандартів України. Також у процесі удосконалення чинного КК України важливо врахувати особливості суб'єктного складу посадових осіб закладів освіти та органів опіки на тимчасово окупованих територіях України, які відповідно до своїх завдань та обов'язків забезпечують реалізацію освітнього процесу та піклування про дітей.

[1] Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 21.04.2023)

[2] Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2022 року, №2188-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188–20#Text (дата звернення: 21.04.2023)

[3] –

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny. Zheneva, 12 serpnia 1949 roku. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (in Ukrainian)

2. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini»: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 14 kvitnia 2022 roku, №2188-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188–20#Text (in Ukrainian)
3. Pro povnu zahalnu seredniu osvitu: Zakon Ukrainy potochna redaktsiia vid 15.03.2023 №463-IX URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463–20#Text
4. Pro osvitu: Zakon Ukrainy potochna redaktsiia vid 01.01.2023 №2145-VIII URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#n72 (in Ukrainian)
5. Pro Natsionalnu stratehiiu u sferi prav liudyny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 bereznia 2021 roku №119/2021. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text (in Ukrainian)
6. Spetsialna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady z prav liudyny shchodo doderzhannia prav osib, yaki postrazhdaly vnaslidok zbroinoi ahresii rosiiskoi federatsii proty Ukrainy za period 24 liutoho do 31 zhovtnia 2022 roku. URL : https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C.pdf (in Ukrainian)
7. Statut OON. Vydano Departamentom hromadskoi informatsii OON. Kyiv, 2008. S. 36. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (in Ukrainian)
8. Zahalna deklaratsiia prav liudyny Pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (in Ukrainian)
9. Zhenevska konventsiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy. Ratyfikovana iz zasterezhenniam 03.07.1954, zniato zasterezhennia 06.02.2006 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (in Ukrainian)

Bibliography

Authored books

1. Potapova V., Movchan S., Sulialina M., Klymenko A., Okhredko O. Zruinovane dytynstvo: sim misiatsiv viiny kriz pryzmu prav dytyny: analitychnyi zvit' [«Ruined childhood: seven months of war through the prism of children's rights»: Analytical report] (TsHP «Almenda», 2022) 39 <https://almenda.org/analitichnij-zvit-zrujnovane-ditinstvo-sim-misyaciv-vijni-kriz-prizmu-prav-ditini/> (in Ukrainian)

Edited books

2. Shkarleta S. M. (red) *Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Innovatsiina ta proiektna diialnist: Naukovo-metodychnyi zbirnyk* [Education of Ukraine under martial law. Innovative and project activities] («Bukrek», 2022) 140 <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Nauk-metod.zbirnyk-Osv.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.proyektna.diyalnist.pdf> (in Ukrainian)

Non-authored books

3. *Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Informatsiino-analitychnyi zbirnyk* [Education of Ukraine under martial law. AND] (Kyiv, 2022) <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf> (in Ukrainian)

Journal articles

4. Pavliukh O. A., Vasylenko N. V. 'Pravo na osvitu: mizhnarodnyi ta natsionalnyi vymir (v konteksti analizu mizhnarodnykh dohovoriv ta natsionalnykh normatyvno-pravovykh aktiv)' [The right to education: international and national dimensions (in the context of the analysis of international treaties and national legal acts)] (2014) 24 (4) Seriia PRAVO Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6890/1/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%A3.pd> (in Ukrainian)

Dissertation

5. Chechyn M. Iu. 'Osvita yak zasib vypravlennia i resotsializatsii zasudzhenykh do pozbavlennia voli' [Education as a means of correction and resocialization of those sentenced to imprisonment] (dys kand yuryd nauk Kharkiv, 2018) 233 (in Ukrainian)
6. Lehenkyi M. I. 'Administratyvno-pravovi zasady formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi osvity' [Administrative and legal principles of formation and implementation of state policy in the field of education] (dys d-ra yuryd nauk Lviv, 2018) 513 (in Ukrainian)
7. Iakovets I. S. 'Teoretychni ta prykladni zasady optymizatsii protsesu vykonannia kryminalnykh pokaran' [Theoretical and applied principles of optimizing the process of execution of criminal punishments] (dys d-ra yuryd nauk Kharkiv, 2014) 417 (in Ukrainian)

Websites

8. Harasym A. '«Vybir v osvitian v okupatsii nevelykyi: sisty zaraz za nepokoru abo pislia zvilnennia za kolaboratsiiu» Rozpovid uchytelia z Khersonshchyny' [[«The choice of educators in the occupation is small: sit down now for disobedience or after the release for collaboration.» The story of a teacher from the Kherson region.] (Texty.org.ua 30 Chervnia 2022) <https://texty.org.ua/articles/107110/vybir-v-osvityan-v-okupaciyi-nevelykyj-sisty-zaraz-za-nepokoru-abo-pislya-zvilnennya-za-koloboraciyu-rozpovid-uchytelya-z-hersonshyny/> (in Ukrainian)
9. Herasym A., Kelm N. 'Myrnyi sprotyv na okupovanykh terytoriiakh' [Peaceful resistance in the occupied territories] (Texty.org.ua, 28 Kvitnia 2022) <https://texty.org.ua/articles/106481/myrnyj-sprotyv-na-okupovanyh-terytoriyah-zahopleni-mista-nikoly-ne-znaly-takyh-chyslennyh-mitynhiv/?src=read_next_banner&from=107110 (in Ukrainian)
10. Horbachov S. 'De i yak navchaiutsia ukrainski dity v chasy viiny: problemy, propozytsii, rekomendatsii' [Where and how Ukrainian children study during the war: problems, proposals, recommendations] (Osvitnii ombudsman Ukrainy, 16 Lystopada 2022) <https://eo.gov.ua/de-i-iak-navchaiutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytsii-rekomendatsii/2022/11/16/> (in Ukrainian)
11. Orlova V. 'U Melitopoli okupanty pohrozhuiut vidbyraty u batkiv ditei, yaki ne khodytymut do rosiiskykh shkil' [In Melitopol, the occupiers threaten to take away from their parents children who will not go to Russian schools] (UNIAN, 04 Lypnia 2022) <https://www.unian.ua/society/u-melitopoli-okupanti-pogrozhuyut-vidbirati-u-batkiv-ditey-yaki-ne-hoditimut-do-rosiyskih-shkil-novini-ukrajini-11889801.html> (in Ukrainian)
12. 'Pravo na osvitu' [The right to education] (Konstytutsiinyi sud Ukrainy) <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu> (in Ukrainian)
13. 'Pro osvitnii protses v umovakh voiennoho stanu' [About the educational process under martial law] (Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 2022) <https://mon.gov.ua/ua/news/bilshist-ukrayinskih-uchniv-navchayutsya-v-ochnomu-abo-zmishanomu-rezhimi> (in Ukrainian)
14. 'Serhii Babak rozpoviv, shcho robyty vchyteliam na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh' [Serhiy Babak told what teachers should do in the temporarily occupied territories] (Na urok) <https://naurok.com.ua/post/sergiy-babak-rozpoviv-scho-robiti-vchitelyam-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah> (in Ukrainian)
15. Volosevych I, Kohut I, Zherobkina T, Nazarenko Yu 'Vplyv viiny na molod v Ukraini' [The impact of war on youth in Ukraine] (UNDP, 27 Kvitnia 2023) <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/vplyv-viyny-na-molod-v-ukrayini> (in Ukrainian)
16. 'Ohliad potochnoho stanu sfery osvity i nauky Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii (stanom na sichen 2023 roku)' [Overview of the current state of education and science in Ukraine under conditions of Russian aggression (as of January 2023)] <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirP1UWiXgSX/view> (in Ukrainian)
17. 'Zaklady osvity na TOT, kilkist uchniv i vchyteliv za kordonom, aktualna statystyka za formamy navchannia – zvit MON' [Educational institutions at TOT, the number of students and teachers abroad, current statistics by forms of education – report of the Ministry of Education and Culture] (Znaishov, 2022) <https://znayshov.com/News/Details/zaklady_osvity_na_tot_kilkist_uchniv_i_vchyteliv_za_kordonom_aktualna_statystyka_za_formamy_navchannia> (in Ukrainian)

Ворожбіт-Горбатюк В. В.

Реалізація права на освіту на тимчасово окупованих територіях України: глибинні виклики

У статті розкрито деякі виклики в реалізації права осіб на освіту на тимчасово окупованих територіях України. Військова агресія і агресивна політика держави-окупанта зумовлює звернення до проблем реалізації права на освіту дітей, відповідальності батьків учнів за доступність і систематичність навчання у випадках, коли вони підтримують бажання своїх дітей здобувати освіту в українських закладах освіти на тимчасово окупованих територіях, кримінальної відповідальності осіб за впровадження освітніх стандартів, розмежування понять впровадження і реалізації освітніх стандартів. Для утвердження національної гідності і розвитку загальної та правової культури, зміцнення соціальної стабільності, віри громадян України в те, що держава піклується про них, важливо удосконалювати правові механізми реалізації такого права на освіту в складних мовах невизначеності на цих територіях.

Автором зосереджено увагу на актуальній проблемі кримінальної відповідальності за впровадження освітніх стандартів держави-окупанта, яку передбачено ст. 111[1] КК України. У статті зроблено наголос на тому,

що наявні рекомендації представництва Міністерства освіти і науки України, освітнього омбудсмена на тимчасово окупованих територіях не дають можливості реалізувати право на освіту здобувачам загальної середньої освіти. Такі рекомендації не враховують реальних ризиків і ситуацій загрози життю і свободі усіх учасників освітнього процесу. У статті акцентовано увагу на необхідності розмежування понять впровадження і реалізації освітніх стандартів держави-агресора. З великою обережністю варто використовувати термін «реалізація освітніх стандартів держави-агресора», оскільки це значно розширює коло осіб, які потенційно можуть бути притягнутими до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: *дитина, кримінальна відповідальність, людська гідність, національна ідентичність, освітній стандарт, освітній геноцид, право на освіту.*

Vorozhbit-Gorbatyuk V. V.
Realization of the right to education at the TOT of Ukraine: deep challenges

The article reveals some challenges in realizing the right of individuals to education in the temporarily occupied territories of Ukraine. Military aggression and the aggressive policy of the occupying state predisposes us to address the following problems: the realization of the right to education for children, the responsibility of parents of students for the availability and systematicity of education when they support the desire of their children to get an education in Ukrainian educational institutions in the temporarily occupied territories, the criminal liability of persons for implementing educational standards, distinguishing between the concepts of implementation and implementation of educational standards. For the establishment of national dignity and the development of general and legal culture, strengthening of social stability, and the belief of Ukrainian citizens that the state cares for them, it is important to improve the legal mechanisms for the realization of such a right to education in complex languages of uncertainty in these territories.

The author focused attention on the actual problem of criminal liability for the implementation of the educational standards of the occupying state, in particular Article 111–1 of the Criminal Code of Ukraine. The article draws attention to the fact that the existing recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the educational ombudsman in the temporarily occupied territories do not allow students of general secondary education to realize their right to education. Such recommendations do not take into account real risks and situations threatening the life and freedom of all participants in the educational process. The article emphasizes the need to distinguish between the concepts of implementation and implementation of the educational standards of the aggressor state. Such recommendations do not take into account real risks and situations threatening the life and freedom of all participants in the educational process. The article emphasizes the need to distinguish between the concepts of implementation and implementation of the educational standards of the aggressor state. The term «implementation of educational standards of the aggressor state» should be used with great caution, as it significantly expands the circle of persons who can potentially be held criminally liable.

Key words: *child, criminal responsibility, human dignity, national identity, educational standard, educational genocide, right to education.*

Стаття надійшла до редакції:3.05.2023 р.
Прийнята до друку: 10.05.2023 р.